

Mat och foder för krigförande arméer

Försörjningen i krigsområdet från trettioåriga kriget till Napoleonkrigen

Christer Kuvaja

Logistiken

En armé som drog ut i krig behövde mat, dryck, kläder, vapen och ammunition för soldater och officerare, samt foder, vatten och mundering för hästar och andra dragdjur. Dessa varor var alla viktiga komponenter i den militära logistiken. Under den tidigmoderna tiden var anskaffandet av proviant det största logistiska problemet för en armé i fält. Till skillnad från kläder, vapen och ammunition behövdes nämligen proviant dagligen och i enorma mängder.¹

Försörjningsproblematiken har under de senaste 30 åren i allt större utsträckning börjat uppmärksammas i den militärhistoriska forskningen. Forskarna har lyft fram att försörjningen dikterade krigets gång; marschrutter, belägringar, erövring av områden, härjningar och förstörelse genomfördes ofta på grund av provianteringen. En armé som hade stora försörjningssvårigheter och led av kontinuerlig brist på proviant och foder hade små möjligheter att vinna ett krig. Tillgången på proviant var därmed ofta direkt krigsavgörande.²

I denna uppsats redogör jag för hur arméerna försörjdes när de opererade utanför det egna landets gränser. Med krigsområdet förstås alltså här ett fientligt territorium. Jag koncentrerar mig här på krigföringen i Europa från 1600-talets början till 1800-talets ingång. Vi ska se hur soldaterna och officerarna fick sin mat och hästarna sitt foder och vilka problem som var förknippade med detta.

¹ Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé: Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721* (Åbo 1999) s. 2–3. Alan Forrest, "The logistics of Revolutionary war in France", i Roger Chickering & Stig Förster (red.), *War in an age of Revolution 1775–1815* (Cambridge university press 2010) s. 178–179.

² Se bl.a. Martin van Creveld, *Supplying war: Logistics from Wallenstein to Patton* (New York 1977). *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the present*, under redaktion av John A. Lynn (San Francisco & Oxford 1993). Kuvaja (1999). Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar: Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–09* (Umeå 2002). Jussi Jääskeläinen *Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena: Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809*, (Åbo 2011).

Arméerna

Arméernas storlek varierade givetvis från land till land, men det var också en stor skillnad på en armés officiella numerär och faktiska numerär, för att sedan inte tala om den styrka som deltog i ett fälttåg eller i ett fältslag. Det var den operativa fältarmén som måste försörjas på krigsområdet, såväl när den var i rörelse som när den låg i kvarter. Även de trupper som förlades i av fienden erövrade fästningar och städer skulle försörjas. Från och med trettioåriga kriget blev det vanligt med stora fältarméer. Under detta krigs första hälft bestod några fältarméer av över 50 000 man. Från slutet av 1600-talet ökade arméernas numerär kraftigt och under 1700-talet blev det vanligt med fältarméer på över 100 000 man i de stora folkrika länderna som Frankrike, Österrike, Preussen och Ryssland. Under Napoleonkrigen får vi sedan de verkligt stora arméerna på flera hundratusentals man.³ Det säger sig självt att utvecklingen mot större arméer över tid ställde allt högre logistiska krav.

Under första hälften av 1600-talet var det vanligt att entreprenörer – kaptener eller högre officerare och ibland furstar – fick till uppgift att rekrytera soldater för ett kompani, ett regemente eller en hel armé. Under senare hälften av 1600-talet övergick man till statliga stående arméer. Från och med slutet av 1700-talet började nästan alla arméer rekryteras genom allmän utskrivning eller allmän värnplikt.⁴

³ Jeremy Black, *A military revolution? Military change and European society 1550–1800* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London 1991) s. 28–30. Ronald G. Asch "Warfare in the age of the Thirty years war 1598–1648", i Jeremy Black (red.), *European warfare 1453–1815* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London 1999) s. 57–59. Wilson (1999), s. 79–82. Knud J. V. Jespersen, "Warfare and society in the Baltic 1500–1800", i Jeremy Black (red.), *European warfare 1453–1815* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London 1999), s.194. Gábor Ágoston, "Empires and warfare in east-central Europe, 1500–1750: the Ottoman–Habsburg rivalry and military transformation", i Frank Tallett och D. J. B. Trim (red.), *European warfare 1350–1750* (Cambridge University Press 2010), s. 126, 128–129. John A. Lynn II, *Women, armies and warfare in Early modern Europe* (Cambridge university press 2008), s. 26–27. Frank Tallett, *War and society in Early-modern Europe 1495–1715* (London & New York 1992), s. 4–9, 62. G. Perjés, "Army provisioning, logistics and strategy in the second half of the 17th century", *Acta Historica*, Journal of the Hungarian academy of science, tomus XVI, (Budapest 1970), s. 1–2. Jeremy Black, *European warfare 1600–1815* (New Haven and London 1994), s. 93–94. M. S. Anderson, *War and society in Europe of the old regime 1618–1789* (London 1988), s. 37–39, 82–85, 159–160.

⁴ Jääskeläinen (2011), s. 57–58. Hårdstedt (2002), s. 56, 58, 60, 63. Lynn II (2008), s. 19–27, 146. John Childs, *Armies and warfare in Europe 1648–1789*, (Manchester university press 1982) s. 28–30, 150–158, 165–166, 172–173. Tallett (1992), s.72, 76–77. Archer Jones, *The art of war in the western world* (Urbana & Chicago 1987) s. 253–254. Anderson (1988) s. 46–48, 54 137–138. Geoffrey Parker, *The military revolution: Military innovation and the rise of the west 1500–1800* (Avon 1988) s. 48–53, 64–65.

I arméerna fanns emellertid inte enbart soldater och officerare, utan också ett stort antal civilpersoner. Det var fråga om bland annat hustrur, prostituerade, barn, tjänare, trosskuskar och marketentare. Det var inte ovanligt att denna "civila svans" uppgick till över 50 procent av arméns styrka på 1600-talet. De flesta civila var kvinnor och hade viktiga uppgifter i armén. Kvinnorna tvättade, sydde och reparerade kläder, köpte och kokade mat och skötte om sårade. Brödbakningen var däremot männens uppgift. Kvinnor fungerade även som marketentare. Trosskuskar hade ansvar för proviant-, ammunitions- och materielvagnar. De barn, som var tillräckligt gamla, utnyttjades som trosspojkar. Från slutet av 1600-talet minskade antalet kvinnor vid arméerna kraftigt, då man inte längre tillät soldathustrur och prostituerade att följa med på fälttågen. Genom att arméerna växte var det inte längre möjligt att försörja de civila då förnödenheter allt mer började skaffas genom krigsskatter i stället för plundringar. Även andra förändringar i det logistiska systemet medförde att soldatshustrurnas insatser behövdes i mindre utsträckning än tidigare. Under 1700-talet bestod den "civila svansen" främst av officerarnas hustrur och tjänare, och dessutom tilläts några kvinnor per kompani för att sköta om klädbestyren. Matlagning sköttes därefter i huvudsak av männen.⁵

En armé hade också ett stort antal hästar och andra dragdjur som oxar, mulor och åsnor. Officerarna hade ridhästar och hästar för att dra deras tillhörigheter, och i alla arméer fanns det beridna styrkor som kavallerister och dragoner. Dessutom behövdes hästar och andra dragdjur för att dra artilleripjäser och trossvagnar. Det var inte ovanligt att hästarnas och dragdjurens antal uppgick till 2/3 av manskapsstyrkan. En armé på 60 000 man kunde ha 40 000 hästar.⁶

Matransoner och foderrationer

Soldaterna erhöll en sold (lön) då de var i tjänst. Fram till mitten av 1600-talet betalades solden i de flesta arméer huvudsakligen i pengar. För pengarna skulle soldaterna köpa förnödenheter. För att underlätta soldaternas proviantanskaffningar, och förhindra att de gjorde av med sin lön på alkohol, hasardspel och prostituerade, blev det från mitten av 1600-

⁵ Lynn II (2008) s. 12–14, 35–36, 118–126. Se även Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850*, Hedemora/Möklinta 2008.

⁶ van Creveld (1977) s. 24 Lynn II (2008) s. 27–28. Perjés (1970) s. 14. Onni Korkiakangas, *Kaarle XII:n kenttäärmeeijan huolto sotaretkellä vuosina 1700–1701 mannereurooppalaisten näkökulmasta*, Historiallisia tutkimuksia 89 (Helsingfors 1974) s. 57, 413–415. Jones (1987) s. 215–216.

talet allmänt att soldaterna erhöill en del av eller hela sin sold i naturaprodukter. Den dagliga matransonen bestod vanligen av åtminstone 600–900 gram bröd, 400–700 gram kött eller fisk och 2,5–4 liter öl. Därtill kunde soldaten få smör, ost, vin, örter, bönor och fläsk. En armé på 60 000 man behövde dagligen 45 ton bröd, 180 000 liter öl och kött från 200–300 djur. Bröd var den viktigaste provianten. Kött och fisk försökte man ge soldaterna dagligen, men det var inte alltid möjligt. Det förekom att soldaterna i många dagar måste leva enbart på bröd. Öl var inte heller alltid möjligt att få och då måste soldaterna släcka sin törst med vatten.⁷

Officerarna erhöill vanligen hela sin lön i pengar och måste således köpa sin proviant, därutöver måste givetvis arméns svans av civila också försörjas.

Hästarna kunde sommartid gå på bete eller, som var vanligare, få grönfoder. En häst konsumerade ungefär 25 kg grönfoder per dag. Vintertid måste hästarna erhålla torrfoder. Ifall det var fråga om hö gick det åt 9–10 kg dagligen per häst, men vanligen ersattes en del av höet med annat foder som havre, halm och hackelse.⁸

Krig föder krig – ett syfte som sällan kunde förverkligas

Alla arméer som opererade på ett fientligt territorium eftersträvade att ta så mycket som möjligt av förnödenheterna från krigsområdet. Idealet var att kriget skulle föda sig självt. Det var ekonomiskt fördelaktigt att överföra krigskostnaderna på fienden. Samtidigt försvårade man fiendens möjligheter att erhålla mat och foder. För de flesta arméer var det också ett måste att indriva proviant från krigsområdet, då det sällan var möjligt att kontinuerligt ordna provianttransporter från hemlandet. Hästarnas foder togs nästan alltid från krigsområdet, då volymerna av foder var alltför stora för att kunna tillföras hemifrån.⁹

En armés möjligheter att leva på krigsområdets resurser stod i korrelationen till arméns storlek och det potentiella försörjningsområdets omfång, befolkningstäthet och ekonomiska bärkraft. De nordiska länderna, Baltikum och större delen av Ryssland var resursfattiga,

⁷ van Creveld (1977) s. 6–8. Tallett (1992) s. 55. Korkiakangas (1974) s. 23–24. Parker (1988) s. 75–76. Perjés (1970) s. 12–14.)

⁸ Lynn II (2008), s. 27–28 (även not 23). Perjés (1970), s. 16–17. Jones (1987), s. 273. Korkiakangas (1974) s. 406–410.

⁹ Childs (1982) s. 103, 160. John Lynn, "How war fed war: the tax of violence and contributions during the Grand Siècle", *The Journal of Modern History*, volume 65, number 2, 1993, s. 306. Jones (1987), s. 252. Anderson (1988) s. 43. Jan Lindegren "Karl XII", *Kungar och krigare: Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII* (Malmö 1992) s. 185–186. *Feeding Mars* (1993) s. 105, 139, 141–142. Perjés (1970) s. 17–18.

medan Tyskland, Lombardiet, delar av Österrike-Ungern och delar av Polen samt de västra delarna av Mellaneuropa var välbärgade områden. Sydeuropa intog här en mellanställning.¹⁰

Idealet att kriget skulle föda sig självt kunde sällan förverkligas. I resursfattiga områden var även små arméer beroende av att förnödenheter kunde tillföras. Stora arméer kunde livnära sig i resursrika områden, men problemet var att det sällan under pågående krig var möjligt att hålla ett stort område ockuperat under en längre tid. Arméerna var från och med trettioåriga kriget vanligen allt för stora i förhållande till det försörjningsområde de kunde hålla under sin kontroll. Ifall en armé ständigt var i rörelse och snabbt kunde förflytta sig från ett ställe till ett annat och hitta nya försörjningsområden var det möjligt att leva på krigsområdets resurser.¹¹

Den svenska armén lyckades under trettioåriga kriget (1618–1648) hålla ett stort område i norra Tyskland under sin kontroll, vilket gjorde att den, trots att styrkan var stor, i huvudsak lyckades leva på det som indrevs från krigsområdet. Karl XII:s armé kunde också under kriget i Polen 1701–06 försörja sig med proviant och foder från det polska området. Detta berodde på att den svenska armén inte var särdeles stor och kunde utnyttja större delen av Polen för sin försörjning genom att ständigt vara i rörelse.¹²

Förnödenheter från krigsområdet

Från krigsområdet kunde arméerna skaffa förnödenheter på olika sätt. De vanligaste metoderna var plundring, brandskattning, kontributioner och köp. Proviant kunde skaffas från ett ockuperat område, men också från ett icke-ockuperat område som var för svagt för att vägra gå med på kraven. Dessutom kunde förnödenheter skaffas från de områden som en armé marscherade igenom.¹³

Plundringen var det äldsta och primitivaste försörjningssystemet. Plundring var fortfarande vanlig under trettioåriga kriget och hade att göra med att de entreprenörer som rekryterade soldater också betalade deras sold. Arméerna blev för stora och pengarna räckte inte till för att kontinuerligt betala soldaterna deras löner. Provianteringen var dessutom dåligt organiserad såväl för soldater som för hästar och den enda utvägen blev att plundra.

¹⁰ Black (1991) s. 36. Jääskeläinen (2011) s. 60.

¹¹ Anderson (1988) s. 43. Tallett (1992) s. 60–61. van Creveld (1977) s. 8–9, 12, 25, 29.

¹² Anderson (1988), s. 43. Asch (1999), s. 62. Christer Kuvaja, *Karolinska krigare 1660–1721* (Helsingfors 2008) s. 177.

¹³ Myron P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen 1980) s. 41, 69.

Det stora antalet civila personer som fanns vid arméerna ännu under trettioåriga kriget rövade också livsmedel av krigsområdets befolkning. Då man från mitten av 1600-talet övergick till statliga stående arméer ökade disciplinen och provianteringen blev bättre organiserad och mera regelbunden. Plundringarna förkastades som försörjningssystem, och soldater och officerare som plundrade på eget bevåg blev bestraffade. Från och med slutet av 1700-talet lades en allt större tyngd vid att inte ofreda civilbefolkningen. Plundringen försvann emellertid inte. Den förekom i större och mindre utsträckning under alla krig, även under Napoleonkrigen.¹⁴

Militärbefälet kunde tillåta plundring då en armé led stor brist på förnödenheter; då råkade de människor som bodde intill marschvägarna illa ut. Plundring utlovades också som belöning efter en framgångsrik belägring och efter segern i ett slag. Plundringar förekom också i samband med hämndaktioner mot en motsträvig befolkning. Mycket förödande var strategiska plundringar och härjningar där avsikten var att beröva fiendens potentiella underhållsområden och på så sätt förhindra en framryckning. Soldaterna plundrade ingalunda endast förnödenheter och foder, utan också kläder, linne, kärl, och värdesaker. Plundringar undandrog befolkningens existensmöjligheter och omöjliggjorde en kontinuerlig indrivning av förnödenheter beskattningsvägen. Plundringarna medförde även att människor flydde från sina hem till tryggare trakter eller till städer. Plundringarna framkallade också starka hatkänslor hos civilbefolkningen som inte sällan resulterade i beväpnat motstånd i form av gerillakrigföring. Allt detta föranledde fortsatt plundring. Plundringen blev alltså en ond cirkel.¹⁵

Under den ryska erövringen av Finland 1713–1714 råkade de mellersta och norra delarna av landskapet Österbotten ut för en våldsam strategisk plundring. Den ryska krigsledningen gav hösten 1714 order om att trakterna från Vasa till Brahestad skulle skövlas så att den svenska armén inte hade möjlighet till underhåll från området. I själva verket kom områdena mellan Gamlakarleby och Uleåborg att drabbas hårdast. Här åstadkom ryssarna en nästan total ödeläggelse. Hemman plundrades på sin egendom och människor misshandlades,

¹⁴ Gutmann (1980) s. 78. Jääskeläinen 2011, s. 57–58. Hårdstedt (2002) s. 56, 58, 60, 63. Lynn II (2008) s. 19–27, 146. Childs (1982) s. 28–30, 150–158, 165–166, 172–173. Tallett (1992) s. 72, 76–77. Redlich (1956) s. 58–59, 72–77. Lynn (1993) s. 292–296. Jones (1987) s. 253–254. Anderson (1988) s. 46–48, 54 137–138.

¹⁵ Korkiakangas (1974) s. 18, 21–22. Black (1991) s. 45–46. Lynn II (2008) s. 30–32. Redlich (1956) s. 20–24, 26, 73–74. Anderson (1988) s. 67–68. Lynn (1993) s. 308–309. Jones (1987) s. 217–219, 252.

våldtogs och dödades. Dessutom bortfördes nästan 5 000 personer, främst barn och unga, till Ryssland.¹⁶

Brandskatt var en engångsskatt som i huvudsak pålades städer och vanligtvis betalades i pengar. Staden hotades bli plundrad och bränd om den inte betalade skatten. Brandskatten var alltså en slags lösen och då staden hade erlagt den skulle den skyddas från skövling.

Kontributionen var en skatt som indrevs i proviant och pengar och ibland foder av krigsområdets eller det ockuperade områdets befolkning. Kontributioner började uttas under trettioåriga kriget senare skede och blev vanliga från senare hälften av 1600-talet. Kontributionerna utskrevs såväl från städer som från landsbygden. Kontributionen låg ungefär på samma nivå som invånarna tidigare hade betalat i skatt till den egna myndigheten. Utskrivningen och indrivningen av skatterna gjordes i mån om möjlighet i samarbete med de lokala ämbets- och tjänstemännen. Det var ändamålsenligt att anlita lokala tjänstemän, eftersom de kände till de regionala förhållandena och tillvägagångssätten. Ockupationsmakten kom lindrigare undan och det kändes också tryggt för invånarna att ha att göra med egna landsmän. Ifall de lokala ämbets- och tjänstemännen vägrade samarbeta, höll sig undangömda eller hade flytt till andra orter måste armén själv sköta om indrivningen av kontributionen.¹⁷

En armé kunde i bästa fall vara en jättestor handelsplats och betyda lukrativa inkomster för människorna i lokalsamhället. Förutom proviant behövde en armé allehanda andra produkter som kläder, skor och järn. Priserna var också vanligtvis högre under krig än fred vilken gagnade försäljarna. Invånarna fick genom handeln pengar med vilka de kunde betala sina kontributioner.¹⁸

Proviantförsändelser till krigsområdet

Ifall en armé var tvungen att släpa med sig proviant landvägen skedde det i hästdragna eller ibland i oxdragna vagnar. Dessutom bar soldaterna med sig proviant. Packsadlar på hästar, åsnor och mulor kunde också utnyttjas. Proviant kunde medföras endast för några veckor. Det behövdes nämligen ett enormt antal vagnar för att transportera provianten. Det

¹⁶ Kuvaja (2008) s. 247, 249.

¹⁷ Gutmann (1980) s. 41–42, 62–64. Black (1991) s. 17. Hårdstedt (2002) s. 56–60. Lynn II (2008) s. 32–33. Redlich (1956) s. 45–48, 66–68. Lynn (1993) s. 296–300, 306–307. Jones (1987) s. 215–216. Fritz Redlich, "Contributions in the Thirty years war", *The Economic History Review*, vol. XII, no. 2, 1959, s. 251–252.

¹⁸ Gutmann (1980) s. 130. Childs (1982) s. 160. Tallett (1992) s. 159–160.

behövdes minst 1 200 vagnar för att släpa med sig en månads brödransoner för en armé på 30 000 man (ifall man räknar med 700 gram bröd per soldat om dagen). Dessutom skulle soldaterna få annan föda, åtminstone kött och öl. En del proviantvagnar lastades med torkat och saltat kött, men även levande boskap släpades med på fälttågen. Öl bryggdes i huvudsak i krigsområdet. För att transportera med sig en månads torrfoder för 10 000 hästar krävdes minst 3 000 vagnar. Det säger sig självt att endast en mindre mängd foder kunde tas med. I ett tidigt skede måste grön- eller torrfoder börja rekvireras från krigsområdet. Ett stort antal soldater, vanligen ryttare, var kontinuerligt engagerade i att skaffa foder åt hästarna och andra dragdjur.¹⁹

I en armés tross ingick inte bara proviantvagnar, utan även bland annat ammunitions- och materielvagnar. En stor tross krävde många hästar eller andra dragdjur som i sin tur behövde foder. En tross med 2 000 vagnar var åtminstone 10 kilometer lång (ifall två vagnar kunde framföras i bredd) och svår att försvara från fientligt anfall. Problemet med hästdragna vagnar var också de dåliga vägarna speciellt i de norra och östra delarna av Europa. Framför allt under höst och vår var det svårt att ta sig fram längs de leriga vägarna och vagnshjulen fastande oftast i gyttjan. Floder, åar och andra vattendrag ställde också till problem. Det fanns sällan broar och det gällde att ta sig över med färjor eller tillfälligt konstruerade pontonbroar.²⁰

Magasinssystemet, som utvecklades i Frankrike från senare hälften av 1600-talet, möjliggjorde regelbundna provianttransporter. Från magasin i hemlandet försörjdes arméer som opererade utanför det egna landets gränser. Transporterna från hemmagasinen till fältarmén gjordes av bönder, entreprenörer, soldater och senare från 1700-talet av reguljära transportkårer. Transportlinjen säkrades av utkommenderande truppenheter. För att detta försörjningssystem skulle fungera kunde en fältarmé framrycka högst 100–150 km från hemmagasinen. Transportsträckan blev annars för lång och svår att försvara. Tågade man längre in i fiendeland blev man tvungen att upprätta nya magasin. Provianten fördes då från hemmagasinen till magasin i krigsområdet och vidare till fältarmén. Ifall vattenvägar

¹⁹ Lynn II (2008) s. 27–28. Kuvaja (1999) s. 47–48. Perjés (1970) s. 14–15, 17–19. Parker (1988) s. 76. Jones (1987) s. 273.

²⁰ Perjés (1970) s. 10–11, 16, 44–45. Black (1991) s. 36–37.) Black (1994) s. 36–37. Korkiakangas (1974) s. 27, 45, 49, 293–295. van Creveld (1977) s. 19, 27.

kunde utnyttjas var det möjligt att från hemmagasinen försörja en armé som opererade långt utanför hemlandets gränser.²¹

Transporter sjöledes förutsatte att arméns marschrutter följde vattendragen, och att man kunde säkra fartygens framfart och förhindra fientliga angrepp. Fartyg förde inte enbart proviant över haven eller sjöar utan också längs de stora floderna i Europa, men det var inte många floder som lämpade sig för längre transporter eller som flöt i rätt riktning.²²

Ett av det tidiga 1700-talets mest avancerade projekt när det gällde att från hemmagasin försörja en armé som opererade på fientligt territorium var Karl XII:s fälttåg mot Norge 1718, något som Jan Lindegren har beskrivit i en artikel. I operationsplanerna utgick man från att den svenska armén, med en styrka på 60 000 man och 30 000 hästar, skulle försörjas från magasin i hemlandet under hela sex månader. Från det resursfattiga Norge räknade svenskarna med endast ett marginellt provianttillskott. Hur försörjningen från magasinerna skulle ha fungerat på lång sikt vet vi inte, eftersom fälttåget avbröts redan i ett tidigt skede genom Karl XII:s död.²³

I slutet av 1700-talet, under revolutionstiden, övergav den franska armén magasinssystemet. Arméerna skulle kunna röra sig snabbt och därför skulle medsläpandet av proviantvagnar minimeras. Napoleon ärvde revolutionsarméerna och ändrade inte systemet. I stället för att släpa med sig en stor provianttross skulle den franska armén leva på krigsområdets resurser. Napoleons arméer lyckades i stor utsträckning med detta, så länge de kunde hålla stora och resursrika områden ockuperade. När Napoleons armé vid anfallet mot Ryssland blev tvungen att operera i resursfattiga områden måste magasinssystemet däremot tas i bruk. Även i Spanien blev den franska armén tvungen att utnyttja magasinssystemet, därför att de lokala resurserna inte räckte till. Frankrikes fiender använde sig ännu i början av Napoleonkrigen av magasinssystemet, men anammade så småningom

²¹ van Creveld (1977) s. 17, 20–21, 26–27. Korkiakangas (1974) s. 44–45 (även not 1 s. 45), 48, 210–211.

Jääskeläinen (2011), s.63–64. Hårdstedt (2002), s.58–59. Childs (1982), s. 113–114. Tallett (1992), s. 63–65. Fritz Redlich, "De praeda militari: Looting and booty 1500–1815", Vierteljahrschrift für sozial- und wirtschaftsgeschichte, beihefte, nr. 39 (Wiesbaden 1956), s. 63. Jones (1987), s. 256. Perjés (1970), s. 27–28.

²² Black (1991) s. 37. Childs (1982) s. 113–114. Tallett (1992) s. 58–59. Jones (1987) s. 256, 272, 643.

²³ Lindegren 1992, s. 197–208.

Napoleons mer rörliga system. Detta gällde främst Österrike och Preussen. Ryssland förlitade sig däremot länge på en stor provianttross.²⁴

Arméer i kvarter

Under marscher övernattade trupperna under bar himmel eller i tält på ängar eller i skogen. Lokalbefolkningens hus och byggnader kunde också utnyttjas som övernattningsställen och det skedde framför allt när en armé gick i kvarter, alltså för en längre tid stannade på en ort. Längre uppehåll i ett område gjorde arméerna när de gick i vinterkvarter, i samband med belägringar, och för att vila upp sig och läka sår efter ett fältslag. Inkvarteringarna drabbades så väl stadsbor som landsortsbefolkningen. Från slutet av 1600-talet minskade inkvarteringar i privata hushåll och i stället uppfördes baracker för soldaterna att bo i. Soldaterna kunde även sova i tält. Ifall en fästning hade erövrats kunde soldater inkvarteras där. Under Napoleonkrigen blev det igen vanligare med inkvarteringar i lokalbefolkningens hus.

När officerarna och soldaterna inkvarterades erhöll de även förnödenheter av husvärdarna. Denna kost uttogs i form av skatter från befolkningen eller så betalade soldaterna för sin mat. Plundring av förnödenheter förekom också. Inkvarteringarna var en ekonomisk börda för lokalbefolkningen. De byar och städer där en armé låg i kvarter kunde råka ut för stor förstörelse. Åkrar och ängar blev nedtrampade med en minskad eller i värsta fall helt utebliven skörd. Arméns hästar betade i skogar och på ängar till förfång för byns egna kreatur. Invånarna kunde drabbas av skövlingar och ofredas på allehanda sätt av de unga fientliga soldaterna som bodde i samma hushåll. Byar och städer som låg invid större vägar där arméer eller truppförband ofta drog fram var naturligtvis värre utsatta än byar som låg invid mindre vägar och i mer perifera områden.²⁵

När en armé stannade upp för att gå i kvarter en kortare eller längre tid inleddes genast ett febrilt arbete med malning och bakning och även slaktning av djur. Den spannmål som en armé indrev från krigsområdet måste malas. Det mesta av spannmålen maldes i lokalbefolkningens kvarnar. Vid varje regemente fanns det också handkvarnar och ibland till

²⁴ Jääskeläinen (2011) s. 36–45, 46–47, 58, 61–62. Hårdstedt (2002) s. 60–63. Redlich (1956) s. 71. Perjés (1970) s. 20. Forrest (2010) s. 87–90.

²⁵ Gutmann (1980) s. 36–38, 58–59. Peter Wilson, "Warfare in the old regime 1648–1789", i Jeremy Black (red.), *European warfare 1453–1815* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London 1999) s. 75–76. Lynn II (2008) s. 27–29. Tallett (1992) s. 148–149, 163–164, 166. Parker (1988) s. 78.

och med hästdrivna kvarnar. Lokalbefolkningen kunde även leverera mjöl. Mjöl transporterades också till krigsområdet från hemlandet. Soldaterna blev då tvungna att själva sköta om bakningen. Monterbara ugnar torde ha funnits vid de flesta regementen. I mån av möjlighet utnyttjades lokalbefolkningens ugnar. Provisoriska ugnar av tegel- eller naturstenar kunde också byggas. Framför allt skorpor, men även bröd, kunde släpas med i regementenas proviantvagnar, men endast i mindre mängder eftersom skorpornas och brödens volym var stor i förhållanden till vikten.²⁶

Försörjningens dilemma

De flesta arméer var beroende av proviant och pengar såväl från hemlandet som från krigsområdet. Hästfodret måste i huvudsak tas från krigsområdet. Brist på förnödenheter uppstod då proviantförsändelser inte kunde ordnas från hemlandet och en tillräcklig försörjning inte kunde ordnas från krigsområdet. Fram till mitten av 1600-talet var det krigsområdet som bidrog med största delen av arméernas försörjning. Under magasinssystemets tid var det ofta hemlandet som stod för merparten av provianteringen, medan det under revolutions- och Napoleonkrigen återigen blev krigsområdet som fick bära den största bördan.

I inledningsskedet av en krigsoperation på främmande territorium måste en armé i huvudsak försörjas från hemlandet. Ifall krigsområdet låg nära den egna gränsen kunde provianttransporter organiseras från hemlandet under en längre tid, ibland så länge kriget pågick. Svårigheterna blev större om krigsområdet låg långt borta. Det blev då svårt att upprätthålla underhållslinjerna från hemlandet. Det gick inte att avleda så mycket trupper att området mellan hemlandet och krigsområdet kunde hållas ockuperat. Fienden kunde återta området och bryta underhållslinjerna. På så sätt fick man fienden i ryggen och enda alternativet blev att skaffa förnödenheter från krigsområdet. Med fienden bakom sig och framför sig blev det omöjligt att hålla ett tillräckligt stort underhållsområde ockuperat. För att inte stora försörjningssvårigheter skulle uppstå måste en armé då ständigt uppsöka nya områden för att överleva. Ifall detta inte lyckades led manskapet av hunger och armén måste försöka retirera från krigsområdet.

²⁶ Korkiakangas (1974) s. 301–302, 306–307. Perjes (1970) s. 7–9. Gutmann (1980) s. 60. Childs (1982) s. 112.

Försörjningsproblem uppstod inte sällan under belägringar och i samband med vinterkvarter då en armé under en lägre tid måste uppehålla sig på samma ort. Krigsområdets resurser räckte inte till och om inte tillskott kunde hämtas från hemlandet led soldaterna nöd. Belägringar av städer och fästningar var karakteristiska för krigföringen i Central- och Sydeuropa, och framför allt i Nederländerna, i Flandern och i norra Frankrike, men förekom i större eller mindre utsträckning under alla krig. Det var en stor risk att lämna befästa städer och fästningar i ryggen och de måste därför belägras och erövrats innan man kunde framrycka vidare. De arméer som opererade i de norra, östra och mellersta delarna av Europa gick vanligen i vinterkvarter under den kalla årstiden. Ifall försörjningsområdet inte var tillräckligt stort kunde bristen på proviant och foder bli skriande.²⁷

Försörjningen av arméer var ofta ett svårt problem att lösa under den tidigmoderna tiden. Det var knappast någon armé som inte åtminstone tidvis led av proviantbrist, och det gällde i lika stor utsträckning soldaterna som hästarna. Ibland kunde stora försörjningsproblem uppstå. Följderna blev då ofta ödesdiga. Det fick bland andra den franska armén erfara under fälttåget mot Ryssland. En som följde detta fälttåg på nära håll var Carl von Clausewitz, vars arbete "Om kriget" paradoxalt nog fick ett stort militärt intresse på 1870-talet, då järnvägen redan revolutionerat logistikens förutsättningar.²⁸

²⁷ Black (1991), s. 35–36, 54–57. Childs (1982), s. 104–105, 130–133, 159.) Perjés (1970), s. 43–45. Jones (1987), s. 272–273. van Creveld (1977) s. 9, 28, 34. Anderson (1988) s. 40–42, 87–90, 141. *Feeding Mars* (1993) s. 142, 146–148.

²⁸ Lars Ericson Wolke, *Krigets idéer: Svenska tankar om krigföring 1320–1920* (Stockholm 2007).